

บทที่ ๑ ศาสนาในชั้นแรก

คำว่าศาสนาในชั้นแรก หมายถึงศาสนาในสมัยดั้งเดิม
ของมนุษย์ ซึ่งตรงกับคำว่า primitive religions อันอาจ
แปลโดยใช้ศัพท์ได้ว่า “ศาสนาปฐมภูมิ”

การกล่าวถึงศาสนาในสมัยดั้งเดิมของมนุษย์นี้ ทำให้
เราได้พิจารณาปัญหา ๒ ข้อ คือ มุมเหตุที่เกิดศาสนา
คืออะไร ? และลักษณะของศาสนาในชั้นแรก มีอยู่อย่างไร
บ้าง ?

๑. มลเหตุให้เกิดศาสนา

ก. ความต้องการความอบอุ่นทางจิตใจ เป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดศาสนาขึ้น จริงอยู่ หลายนานใช้คำว่า "ความกลัว" เป็นต้นเหตุให้เกิดศาสนา ซึ่งผู้เขียนเองก็ไม่ปฏิเสธ แต่เห็นว่าถ้าจะพิจารณาตามลำดับแล้ว ความกลัวเป็นเหตุให้ต้องการความอบอุ่นทางจิตใจ และความต้องการความอบอุ่นทางจิตใจนี้แหละ ที่เป็นต้นเหตุใกล้ชิดให้เกิดศาสนา แต่ศาสนาประเภทนี้ โดยส่วนใหญ่ได้แก่ศาสนาที่นับถือผี และศาสนาประเภทเทวนิยม คือ ที่นับถือเทพเจ้าจะเป็นเทพเจ้าองค์เดียว หรือหลายองค์ก็ตาม ความหนักแน่นแห่งคำสอนของศาสนาประเภทนี้ คือ ความจงรักภักดีและความเกรงกลัว

ข. ความต้องการความรู้แจ้งความจริงแห่งชีวิต เป็นมูลเหตุสำคัญอีกข้อหนึ่งที่ทำให้เกิดศาสนา แต่ศาสนาประเภทนี้ มักเป็นฝ่ายอเทวนิยม คือ ไม่สอนเรื่องเทพเจ้าสร้างโลก หรือ ไม่ถือเทพเจ้าเป็นศูนย์กลางแห่งศาสนา หากถือความรู้แจ้งประจักษ์ความจริงเป็นสำคัญ เช่น ศาสนาพุทธ

ความเน้นหนักของคำสอนประเภทนี้ คือ ญาณ หรือ ปัญญา
ชั้นสูงสุด ที่ทำให้รู้แจ้งประจักษ์ความจริง และหลุดพ้นจาก
ความทุกข์ทั้งปวง

หนังสือดารานุกรมดังเชป แห่งคำสอนที่ยังมีชีวิตอยู่
ของสำนักพิมพ์ New Horizon แบ่งคำสอนออกเป็น ๒ ส่วน
คือ ศาสนาประเภทมีศาสตพยากรณ์ (prophecy)
คือมีตัวแทนของเทพเจ้าลงมาออกกล่าวแก่นมนุษย์ เป็นครั้ง
คราวเพื่อให้รู้จักพระเจ้า รักพระเจ้า กตัญญูพระเจ้า กับ
ศาสนาประเภทปัญญา (wisdom) คือที่มคำสอนเน้น
หนักไปทางญาณ หรือปัญญา ในการวิเคราะห์ปัญหาแห่ง
ชีวิตและโลก การแบ่งดังกล่าวนี้ อาจนับได้ว่าใกล้เคียงกับ
การพิจารณาเหตุที่ให้เกิดคำสอน ๒ ประการ ที่ชี้ไปถึง
ความต้องการความชอบธรรมทางจิตใจอย่างหนึ่ง ความรู้แจ้ง
ความจริงแห่งชีวิตอีกอย่างหนึ่งในหนังสือเล่มนี้

มูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนาดังกล่าวมาทั้ง ๒ ประการนี้
ย่อมใช้เป็นคำอธิบายได้ ตั้งแต่ศาสนาในสมัยเริ่มแรก มา
จนถึงศาสนาที่มนุษย์นับถืออยู่ในปัจจุบัน

๒. ลักษณะของศาสนาในขั้นแรก

ดร. อี. โอ. เจมส์ ได้พยายามประมวลข้อคิดเห็นของ
นักปราชญ์ทางศาสนาหลายท่านด้วยกัน ที่กล่าวถึงศาสนา
ในขั้นแรก โดยอาศัยหลักทางมานุษยวิทยา และโบราณคดี

เริ่มต้นด้วยกล่าวว่า สมัยของ **มายา (magic)** คือ
การทำพิธีต่าง ๆ โดยพวกหมอผี นับว่าเป็นสมัยแรกกว่า
เพื่อน ต่อมาเมื่อพวกหมอผีทำงานไม่ค่อยได้ผล มนุษย์จึง
หันไปหาสิ่งที่ตนนึกว่ามีฤทธิ์อำนาจยิ่งกว่าตน เป็นผู้อยู่เหนือ
ธรรมชาติ เช่น ผี, เทพเจ้า, และบรรพบุรุษ ซึ่งคนถือว่าเป็น
เทพเจ้า ให้ทำหน้าที่อ่านดวงดีดภาพ แทนพิธีกรรม
ทางมายา ซึ่งไม่ค่อยได้ผลของตน ดังนั้นฐานันท์ว่า สมัย
ของมายา (magic) ได้เปลี่ยนมาเป็นสมัยของ ศาสนา

(religion) พวกหมอมันก็ต้องเปิดทางให้พระเป็นผู้ทำพิธีในการบูชาญิบ้าง ดวดอ้อนวอนบ้าง.

ความเห็นดังกล่าวมานี้ เป็นของเฮเกด และเฟรเซอร์ แต่ ดร. อี. โอ. เจมส์ ผู้แต่งหนังสือประวัติศาสตร์ศาสนา มีความเห็นว่า ข้อเท็จจริงที่ปรากฏในสังคมนี้ได้เป็นไปตามลำดับกาลดังที่เฮเกด กับ เฟรเซอร์กล่าวไว้ เพราะไม่ว่าในสังคมโบราณ หรือปัจจุบัน พฤติกรรมทางฝ่ายมายา คือ ความเชื่อ และการกระทำของหมอมัน หมอเด้นท์ และฝ่ายศาสนา คือ ความเชื่อในอำนาจของเทพเจ้า โดยมีพระเป็นผู้ทำพิธีให้ ก็มีเคียงคู่กันไป อย่างไม่ตำราจะแยกออก โดยกำหนดกาลเวลาที่ อะไรเกิดก่อนอะไร หรือเป็นต้นราก

๑. โปรดทราบว่า พระในพระพุทธศาสนา ต่างจากพระในศาสนาอื่น ตรงที่พระในศาสนาอื่นเป็นศูนย์กลางระหว่างพระเจ้า หรือเทพเจ้ากับมนุษย์ เป็นผู้ที่พิธีแทนมนุษย์ ส่วนพระในพระพุทธศาสนา เป็นผู้ปฏิบัติอบรมคนให้ดีขึ้นในทางความประพฤติ ทางกาย วาจา ใจ ไม่มีหน้าที่ติดต่อกับพระเจ้าหรือเทพเจ้าใดๆ หน้าที่โดยตรงอยู่ที่การทำจิตของตนให้สงบ ทำบุญญาให้เกิดชน และสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน

ของอะไร ความต่างกันแห่ง มายา และศาสนา จึงมิใช่
 เรื่องทางกาลเวลา กล่าวคือ มายามีใช้เป็นของเกิดก่อน
 ศาสนา ทั้งเนื่องจากทั้งสองฝ่ายนั้น ต่างก็มีภารกิจอาศัย
 อำนาจเหนือปกติธรรมดาด้วยกัน ความต่างกันจึงน่าจะอยู่ที่
 ข้อคิด และ การปฏิบัติ ดังนั้นจึงน่าจะใช้คำรวม สำหรับ
 เหตุการณ์ที่ปรากฏในสมัยดั้งเดิมหรือก่อนประวัติศาตร์
 ว่า “magico—religious” (มายา-ศาสนา) หมายความว่า
 เป็นทั้งมายา เป็นทั้งศาสนา

จากสมัยของ “มายา—ศาสนา” ก็มาถึงสมัยของ
 “วิญญาณนิยม” (animism) หรือที่ไทยใช้คำรวม ๆ ว่า
 ดัชนีบถีสต์ต่างเทวดา เป็นสมัยซึ่งมีความเชื่อแน่นอนลงไป
 มากจน ถึงธรรมชาติและการทำหน้าที่อย่างมีระเบียบ อัน
 ทำให้เกิดความเชื่อถ้อยในอำนาจของผีบ้าง, เทวดาบ้าง,
 บรรพบุรุษบ้าง, กษัตริย์ซึ่งเป็นเทพบ้าง, ดัตว์หรือเครื่อง
 หมายซึ่งถือว่าเป็นต้นตระกูลบ้าง, ท่านผู้ยิ่งใหญ่เหนือ
 ดั้งอื่นทั้งหลายบ้าง โดยเฉพาะ เซอร์ อี. บี. ไทเลอร์ นัก

มนุษยวิทยาฝ่ายดั่งคมผู้เชื่อเพียง ได้กล่าวไว้ในหนังสือ เรื่อง "วัฒนธรรมปฐมภูมิ" (Primitive Culture) ของเขา ยกให้ดทริวิญญานนิยม หรือความเชื่อในสิ่งที่มีวิญญาน ดึงอยู่ อันได้แก่ความเชื่อในผีต่างเทวดา ว่าเป็นโครง สร่างหรือพื้นฐานดั้งเดิมแห่งประวัติศาตร์ศาสดา หรือ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือถือว่าศาสดาดั้งเดิมของมนุษย์ ก็คือ ดทริวิญญานนิยม จากนั้น จึงมีความเชื่อในเรื่องอื่นๆ พัฒนาไปจากความเชื่อในเรื่องผีต่างเทวดานี้

เป็นอันว่า บางคนก็ถือว่า ดทริมายา หรือหมอมผี หมอเสน่ห์มาเป็นอันดับแรก บางคนก็ยอมให้ดทริมายาเป็น ศาสดาด้วย ต่อจากนั้นจึงถึงสมัยดทริวิญญานนิยม บางคนก็ถือว่า ดทริวิญญานนิยม เป็นต้นรากแห่งศาสดา ทั้งปวง เพราะการที่คนเชื่อว่า ต้นไม้ ภูเขา ฝม ไฟ แม่น้ำ มีวิญญาน หรือผี หรือเทพเจ้า ดึงสถิตอยู่ จึงเป็นเหตุให้ เกิดความเชื่อในลำดับต่อไป คือ "พหุเทวนิยม" (Polytheism) คือเชื่อว่าผีเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่หลายองค์ ต่อจากนั้น

จึงมีความเชื่อความเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ เหนือใครอื่นทั้งหมด
เพียงองค์เดียว ที่เรียกว่า 'เอกเทวนิยม' (Monotheism)^๑

แต่บางคนก็ถือว่า การบูชาบรรพบุรุษ (Ancestor
Worship) ซึ่งเป็นแง่หนึ่งแห่งวิญญาณนิยม เป็นรากฐาน
ของศาสนาทางปวง ท่านผู้หนึ่งคือ เฮอเบ็ค ดึเปนเซอร์ คือ
เมื่อมนุษย์มีความเชื่อในเรื่องผีหรือวิญญาณแล้ว ก็เอาผี
หรือวิญญาณมาได้ให้แก่บรรพบุรุษ หรือผู้บำเพ็ญประโยชน์
แก่มนุษยชาติ กลายเป็นเทวดาไป เฮอเบ็ค ดึเปนเซอร์
อ้างถึงนักเขียนกรีกสมัยโบราณ ผู้พิสูจน์ว่า เทพเจ้าต่าง ๆ
ของกรีกนั้น แท้จริงก็ได้แก่ผู้ปกครองหรือผู้ทำประโยชน์แก่
มหาชน เป็นที่เคารพแต่รูปร่างกตัญญูของคนทั้งหลาย เมื่อ
ตายไปก็ได้รับยกย่องให้มั่งคั่งตำแหน่งเป็นเทพเจ้าในสวรรค์ จัด
เข้าชักรวมกับ พระอาทิตย์, พระจันทร์, ดวงดาว, ฟ้าผ่า, ฟ้าแลบ,
เหต้ออ่งุ่น ซึ่งได้รับยกย่องเป็นเทพเจ้า เช่นเดียวกัน

๑. เพื่อที่จะให้มีความเข้าใจในศัพท์เหล่านี้ชัดเจนขึ้น โปรด
อ่านคำอธิบายศัพท์เหล่านี้เทียบเคียงกันเป็นชุด ในหนังสือเรื่องศาสนา
เปรียบเทียบ ของผู้เขียน หน้า ๒๕ ด้วย

การยกย่องคนตายให้เป็นเทพเจ้า ตามที่ เฮอเบ็ค ด์เปินเซอร์ อ้างข้อเขียนของนักปราชญ์กรีกมากตัวนั้น นับว่าตรงกับความเชื่อของชาวอินเดียที่ยกย่องวีรบุรุษผู้สิ้นชีวิตไปแล้ว ด้วยการสร้างศาลและรูปเจดีย์บูชา เช่นศาลเจ้ากอนนูปันตัน แต่การบูชาบรรพบุรุษ จะเป็นต้นเดิมแห่งศาลนาทางหลายหรือไม่ เป็นอีกปัญหาหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องควรพิจารณา ตามมติของเฮอเบ็ค ด์เปินเซอร์ ความเชื่อในเรื่องเทพเจ้า มามชนที่หลัง เมื่อการยกย่องมนุษย์ให้เป็นเทพเจ้าแพร่หลายมากจนแล้ว เพราะฉะนั้นการบูชาบรรพบุรุษซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณนิยม จึงเป็นต้นเค้าแห่งศาลนาทางปวง

แต่ยังมีอีกความเห็นหนึ่งเห็นว่าต้นเค้าของศาลนาทางปวงนั้น คือ ความเชื่อในท่านผู้ยิ่งใหญ่เหนือผู้อื่น ซึ่งอาจใช้ศัพท์บาลีว่า “อภิกุ” หรือใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “Supreme Beings” โดยอธิบายว่า ในชนเผ่าต่าง ๆ ในสมัยดั้งเดิม มีความเชื่อในท่านผู้ยิ่งใหญ่เหนือผู้อื่น เช่นชนเผ่าออสเตรเลีย ความเชื่อในท่านผู้ยิ่งใหญ่ดังกล่าว

มิได้มาจากความเชื่อในผี ในเทพเจ้า หรือในบรรพบุรุษ
อย่างไรเลย ผู้เสนอความเห็นนี้ คือ อังคารุ แดง

ตกลงเป็นที่รู้จักในวงการนักประวัติศาสตร์ศาสตร์ศาสตร์ว่า
ทฤษฎีเรื่อง ศาสตร์ดั้งเดิมของมนุษยมี ๔ แบบคือ:—

๑. เห็นว่า ดัทธิมายา เป็นดั้งเดิมกว่าอย่างอื่นใน
ประวัติศาสตร์ศาสตร์ศาสตร์ คือ เฮเกต และเซอร์ เจมส์ เฟรเซอร์

๒. เห็นว่า ดัทธินิยม เป็นมูลฐานแห่ง
ศาสตร์ทั้งปวง คือ เซอร์ อี. บี. ไทเลอร์

๓. เห็นว่า การบูชาบรรพบุรุษ เป็นที่มาแห่งศาสตร์
ทั้งปวง คือ เฮอเบ็ค ดเฟนเซอร์

๔. เห็นว่า การนับถือท่านผู้ยิ่งใหญ่เห็นอติถึงทั้งปวง
มาในอันดับแรกในประวัติศาสตร์ศาสตร์ศาสตร์ แม้ความเชื่อคือ
จะมีชื่ออย่างเดียวกับศาสตร์ประเภทเอกเทวนิยม ที่เชื่อใน
พระเจ้าองค์เดียวก็ตาม ท่านผู้เสนอความเห็นดังกล่าว คือ
อังคารุ แดง

ดร. อี. โอ. เจมส์ ได้แสดงหลักฐานทางโบราณคดี และมนุษยวิทยา ถึงประเพณีการดำดัดตัวของมนุษย์ดึกดำบรรพ์เก่า อันปรากฏในภาพเขียนและภาพสลักในถ้ำทางดัลเปญภาคเหนือ แสดงให้เห็นภาพม้า วัวป่า ช้าง เป็นต้น เมื่อกว่า ๒ หมื่นปีมาแล้ว พร้อมทั้งภาพเครื่องใช้ในการดำดัดตัว ครั้นแล้วได้เข้าถึงการพบภาพสลักบนหิน และงาช้างเป็นรูปสัตว์ และลักษณะของความเป็นมารดา คือรูปสัตว์มีครรภ์ อันเป็นวัตถุที่ขุดค้นพบในฝรั่งเศส ภาพสลักมีครรภ์นั้น ถือเอาตัวไว้ในมือขวา มีร่องรอยของซี่แดงปรากฏอยู่ เป็นที่สังเกตเห็นทั่วไปในวงการนักโบราณคดีว่า สัตว์ที่เอามาจากรังซี่แดงนั้น เขาใช้เป็นเครื่องหมายของชีวิตหรือสิ่งซึ่งให้พลังแก่ชีวิต อันเทียบด้วยโลหิตในกายคน เป็นการแสดงหลักฐานเกี่ยวกับประเพณีการดำดัดตัว ดัชนีที่เนื่องด้วยการเกิด ค่อยากนั้นได้แสดงดัชนีหรือความเชื่ออันเกี่ยวกับความตาย โดยเข้าถึงการขุดค้นพบซากศพของมนุษย์ดึกดำบรรพ์เก่าในถ้ำทางริเวียร์อาของอิตาลี ปรากฏว่า โครงกระดูกของผู้ตายข่มไว้ด้วยผงรังซี่แดง เช่นเดียวกับโครงกระดูกที่ค้นพบในที่อื่น ๆ ซึ่งโกธออกไป

ศาสตราจารย์ มาคาติสเคอร์ อธิบายว่า ความมุ่งหมายของประเพณีข้อมกระดูกศพด้วยรังคังดีแดงแจ่มชัดดีแดงเป็นเครื่องหมายของสุภาพแห่งชีวิต คนตายจำเป็นต้องพันขึ้นมาอีก ในร่างเดิมของเขา ซึ่งมีโครงกระดูกเป็นแกน การทำกระดูกด้วยดีของชีวิต จึงเป็นสิ่งที่ใกล้เคียงกับการทำมัมมี่ ซึ่งมนุษย์ดึกดำบรรพ์ก็ทำ คือเป็นการพยายามทำให้ร่างกายกลับพันขึ้นมาอีก เพื่อประโยชน์แห่งเจ้าของร่างกายเอง

ดร. อี. โอ. เจมส์ ได้เล่าต่อไปอีกถึงประเพณีเกี่ยวกับกระดูกศีรษะของพวกที่ล่ามนุษย์ แล้วเก็บกระดูกไว้เป็นที่ระลึก คล้ายนักล่าสัตว์เก็บเขาสัตว์ไว้ประดับบ้าน ภายหลังที่นำมันออกมา และกินเพื่อให้เป็นเคล็ดของพลังชีวิตอันมีหลักฐานทางโบราณคดีที่ซูดาน อีตาดี จีน และชวา เป็นอันดีรูปหลักฐานจากการค้นพบเกี่ยวกับมนุษย์ใน

1. Text-Books of European Archaeology

p. 502.

สมัยหินเก่าได้ว่า มนุษย์ได้มีความรู้สึกประทับใจอย่างลึกซึ้งต่อความลึกลับอันเนื่องด้วยความตายและความเกิด และต่อการที่ตนต้องชนอยู่กับสิ่งที่มีอำนาจชีวิตและลึกลับภาพรวมทั้งอำนาจที่ควบคุมธรรมชาติ เนื่องจากตนเองไม่ค่อยมีความเข้าใจนักในกระบวนการและกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติ ที่อยู่เหนือความสังเกตของตน เมื่อเกิดมีความรู้สึกของการที่จะมีความเกี่ยวข้องอย่างเป็นมิตรและเป็นประโยชน์ คือสิ่งที่มีอำนาจลึกลับควบคุมสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นรอบตัว จึงได้พยายามค้นหาวิธีการ หรือพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อให้ได้สัมพันธ์กับอำนาจลึกลับนั้น ความต้องการมีชีวิตพ้นคนขึ้นมาด้วยความช่วยเหลือของบางสิ่งบางอย่าง ที่เข้าใจว่ามีอำนาจลึกลับที่ให้ชีวิต เช่น รวงข้าวแดง เปิดดอกหอย ทำให้มนุษย์เหล่านั้นฝังศพคน มีรวงข้าวแดง และฝ้าหอย เป็นต้น ปรากฏในหลุมฝังศพด้วย นั่นคือหลักฐานชั้นแรกที่นักโบราณคดีค้นพบ และสันนิษฐานว่า เป็นศาสนาเริ่มแรกของมนุษย์

๑. ตามหลักวิชาโบราณคดี สมัยหินเก่า หรือ *Palaeolithic times* อยู่ในระหว่าง ๕๕๐,๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. จนถึง ๑๒,๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ.

ลักษณะของศาสนาในขั้นแรกอีกมตินึ่ง

คำดตราจารย์ บราเคน (ตามที่กล่าวถึงไว้ในหนังสือเล่มนี้ หน้า ๒๕) ได้ข้างอิงความเห็นของผู้อื่นในการบรรยายสภาพของศาสนาในขั้นแรกไว้ ๔ ประการแล้ว จึงได้รวมกล่าวในภายหลังตามมติของคนถึงลักษณะดังกล่าว ๑๔ ประการ คือ:—

ลักษณะ ๔ ประการตามความเห็นของ ฮอว์ท ฟุต มัวร์

๑. ความเชื่อในอำนาจบางอย่าง นอกเหนือไปจากมนุษย์ ซึ่งจำเป็นต้องอิงอาศัยเพื่อความเป็นอยู่คู่บางประการ
๒. ความเชื่อว่า อำนาจเหล่านั้น ย่อมทำการอย่างมีความมุ่งหมาย คล้ายคลึงกับความมุ่งหมายของมนุษย์มาก
๓. ความเชื่อว่า มนุษย์สามารถ ทำการบางอย่างอันเกี่ยวกับอำนาจนั้น ๆ เพื่อป้องกันมิให้ทำอันตรายตนหรือเพื่อให้มารบใช้คนได้
๔. การกระทำอันเป็นไปตามความเชื่อต่อที่กล่าวมาแล้ว

ลักษณะ ๑๔ ประการตามความเห็นของบราเคน

๑. คนในสมัยแรกเชื่อในอำนาจอย่างเดียว หรือ หดายเป็นที่มนุษย์ต้องอิงอาศัย
๒. เขาเชื่อว่าจะสามารถติดต่อกับอำนาจที่กดาวน์ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ผีต่าง หรือวิญญาณได้
๓. เขาเชื่อว่าเขามีอิทธิพลต่อผู้ที่ที่วิญญาณเหล่านั้น มีอยู่ต่อมนุษย์ได้
๔. โดยทั่วไปย่อมมีการผสมปนเปกันแห่งสิ่งที่มีมนุษย์ สมัยปัจจุบันถือว่าเป็น มายา
๕. ส่วนมากของพิธีกรรมที่กระทำ มักเกี่ยวกับทางวัตถุ และทางร่างกาย
๖. มีสิ่ง, สถานที่ และบุคคลที่ "ต้องห้าม"
๗. การเดินรำในพิธีกรรม โดยปกติเป็นเรื่องสำคัญ มาก คนสมัยแรกไม่ค่อยได้ "คิด" ถึงศาสนา แต่ "รู้สึก" ศาสนามากกว่า ฉะนั้นการเดินรำ จึงเป็นเครื่องแสดงความรู้สึก รุ้สึกนั้น
๘. อำนาจที่มนุษย์บูชา ส่วนใหญ่เป็นอำนาจทาง

ธรรมชาติ เช่น ดวงอาทิตย์, ท้องฟ้า, ดวงจันทร์ เป็นต้น แต่สัตว์ต่าง ๆ ก็ได้รับการบูชาด้วย

๘. โดยปกติ มีคนประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้เชื่อทางศาสนา ซึ่งได้แก่พ่อมด หมอผี หรือพระ ซึ่งสามารถควบคุมวิญญาณได้

๙. มีความเชื่อทั่วไปอยู่ข้อหนึ่งว่า วิญญาณเราอาจเชิญให้เข้าไปอยู่ในวัตถุธรรมชาติ หรือที่จัดทำขึ้นอันรวมเรียกว่า เครื่องราง (fetish) ได้ ครั้นแล้วก็อาจใช้ได้ทั้งเพื่อประสงค์ หรือประสงค์ร้าย แต่ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของ มายา มากกว่า ศาสนา

๑๐. มีการบูชาวิญญาณของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นลักษณะที่ได้พบโดยทั่วไป

๑๑. มีสังคมเฉพาะ อันเป็นความสำคัญบางประการทางศาสนา ซึ่งในสังคมนั้นแต่ละเพศจะต้องแยกกัน (น่าจะหมายถึงสังคมนักบวช)

๑๒. มนุษย์ในชนแรกที่สุด มีพิธีกรรมเริ่มต้นเป็นพิเศษ ซึ่งเด็กชายเด็กหญิงวัยรุ่นจะต้องผ่าน ก่อนที่จะได้

เรามีตัวตนแห่งชีวิตในชนเผ่านี้ ๆ เรื่องนี้ โดยปกติมีความสำคัญทางศาสนาโดยเฉพาะ

๑๔. คำสอนแรกทุกประเภท มีความเชื่อว่า คนเราตายแล้วยังมีชีวิตต่อบุคคลต่อไปได้อีก คือไม่ตายสูญ แต่ความเชื่ออย่างนี้ โดยปกติมิได้มีลักษณะในทางศีลธรรม หรือจริยศาสตร์แต่อย่างไร

แต่โดยทั่วไป ความคิดเห็นของคำสอนจารย์โบราณในการจัดลำดับกาลเป็นไปในทางที่ว่า วิญญาณนิยม หรือ การถือผีมาก่อน ต่อจากนั้นจึงถึงด้นย่นับถือเทพเจ้าหลายองค์ (พหุเทวนิยม) ต่อจากนั้นจึงถึงด้นย่นับถือว่าพระเจ้าแทรกซึมอยู่ทั่วไป ที่เรียกว่า “สัตพฤตเทวนิยม” หรือพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ มีเพียงพระองค์เดียวที่เรียกว่า “เอกเทวนิยม”

สรุปความ

เป็นอันว่าเราได้ทราบความคิดเห็นของผู้แต่งคำสอนทางศาสนามากมายหลายแบบด้วยกัน คำสอนแรกเดิมของมนุษย์นั้นน่าจะเป็นอย่างหนึ่งอย่างนั้น บางครั้งก็ว่า

ดัทธิมายาคือดัทธิตองพอกทำเด่นที่เด่นกตกรักษำโรคมำก่อน
บำนคนกัควำ วิญญำนนิยม คืขพอกถึอผัด้งเทวดำมำก่อน
บำนคนกัควำ ดัทธิบุขำบรรพบุรุษมำก่อน บำนคนกัควำ ดัทธิต
บุขำพระเจ้ำองค์เค็ยวมำก่อน

แต่จำกการดอบดอวความเห็นทัว ๆ ไป มั้จะเห็น
กันวำ ดัทธิตวิญญำนนิยม (animism) มำก่อนประเภทอื่น
เพรวะดัทธิตมำยำนัน้แหะดะ เมือได้เค็ยงไปถึมุดฐำนความ
เชือแถ้ว ก็อยู่ในวิญญำนนิยมนั้เอง.
